

А. В. Мітлош,
кандидат психологічних наук, доцент

ДІАГНОСТИКА СОЦІАЛЬНИХ ТА ЕМОЦІЙНИХ КОРЕНІВ РОЗВИТКУ ЛІДЕРСТВА

У статті подано авторську анкету для визначення соціальних та емоційних коренів розвитку лідерства. Наведено результати дослідження детермінанти розвитку лідерських якостей членів молодіжних громадських об'єднань.

Ключові слова: лідерська обдарованість, чинники розвитку лідерства.

Постановка проблеми. У сучасній науці існує чимало різноманітних концепцій лідерства, адже ця проблема вивчається науковцями різних галузей достатньо давно. Утім, попри великий інтерес учених, а також їхні різноманітні дослідження, лідерство залишається одним із найбільш суперечливих психологічних феноменів і потребує побудови принципово нових моделі та підходу до його вивчення.

Для розв'язання означених суперечностей потрібно враховувати багатоаспектність характеру представленості лідерства. Коли йдеться про лідерство як певну перевагу однієї особистості над іншою, доцільно, на нашу думку, розглядати цю проблему комплексно крізь призму обдарованості особистості. Тому на сьогоднішньому етапі досить продуктивним є науковий підхід, лідерство в якому розглядається як одна з характеристик обдарованості особистості. В. О. Моляко, наприклад, визначає обдарованість як системне утворення особистості, що є координатором, регулятором, стимулятором творчої діяльності, сприяє знаходженню таких рішень, які надають змогу людині краще пристосовуватись до світу, свого оточення, інших людей і до самої себе [1, 87–88].

Докладний науковий аналіз надав нам змогу виокремити основні психологічні особливості особистості лідера, які ми вивчали під час свого дослідження; йдеться, зокрема, про креативний підхід до вирішення проблем, соціальний інтелект, гнучкість у спілкуванні, емоційний інтелект, гнучкість мислення, високу мотивацію, освіченість, соціальне оточення особистості протягом усього життя, внутрішні конфлікти особистості, які ведуть до розвитку та становлення певних характеристик особистості. Вибір методів дослідження зумовлювався потребою комплексного охоплення якнайширшого діапазону основних аспектів розвитку лідерського потенціалу. Враховувались теоретичні положення розвитку лідерського потенціалу в контексті обдарованості особистості.

Метою нашої публікації є виявлення коренів феномену лідерства за допомогою розробленої авторської анкети.

Методика й організація дослідження. Ідея необхідності створення методики для визначення детермінанти розвитку лідерських якостей у нас виникла після того, як ми опрацювали результати дослідження біографічного методу та інтерв'ювання, а також ознайомились із теорією К. Хорні про внутрішні конфлікти особистості [2]. Значна частина відповідей, отриманих від респондентів під час застосування біографічного методу та інтерв'ювання, свідчить про

існування внутрішніх конфліктів у лідерів упродовж усього життя (особливо в дитинстві), що, на нашу думку, могло дати поштовх у розвитку лідерських якостей.

Під час підготовки запитань ми зосередились саме на тих моментах з біографічної анкети й інтерв'ювання, які свідчать про існування певних подвійних (протилежних) переживань респондентів стосовно ситуацій і подій, що відбувалися протягом життя лідерів. Анкета, яку ми розробили, містить три шкали: 1) сім'я як найближче соціальне оточення, 2) соціально-емоційні травми та 3) інтелектуальні креативні проблеми. Так ми намагалися прослідкувати, в якій сім'ї зростали лідери, якими було їх матеріальне становище, які побутові труднощі переборювали лідери впродовж життя, що відчували під час конфліктів у сім'ї, що в дитинстві найбільше їх не влаштовувало, що в житті найбільше вразило (в різні періоди), які відчуття виникали, коли їх зраджували друзі, яким чином виявлялися лідерські здібності в дитинстві, якою була реакція на бурхливі політичні події у своїй країні та світі в дитинстві, що найбільше пригнічувало гідність в дитячі роки, які відчуття виникали, коли в школі несправедливо з ними чинили, які відчуття і бажання виникали під час несправедливого покарання, як ставились до звичних методів викладання й оцінювання, чиї досягнення найбільше (у будь-якій сфері) їх вразили, кого з відомих людей вони ставили за приклад і кого вони ставлять тепер на їх місце, яка негативна подія в їхньому житті найбільше їх уразила.

У дослідженні, яке проводилось у Волинській області, взяли участь 19 юнаків та 11 дівчат, віком від 17 до 30 років. Респондентами виступали: 1) лідери суспільно-політичних молодіжних громадських об'єднань — 20 осіб, 2) лідери екологічних молодіжних громадських організацій — 2 особи, 3) лідери управлінських молодіжних громадських організацій — 2 особи, 4) лідери правозахисних молодіжних громадських організацій — 3 особи, 5) лідери духовних молодіжних громадських об'єднань — 3 особи. Загалом у дослідженні брали участь 30 лідерів. Рівень освіти респондентів охоплював від середньої освіти до кількох вищих освіт.

Результати дослідження та їх обговорення*.

Спочатку розглянемо блок «Сім'я як найближче соціальне оточення». На запитання «В якій сім'ї Ви зростали?» 20% респондентів

* Похибка у підрахуванні результатів досліджень становить у середньому 0,3%

дали двозначну відповідь: благополучна й працьовита сім'я, але конфліктна, із асоціальними проявами, а також неповна. Перелічені фактори з інших відповідей на решту запитань свідчать про особливі негативні емоційні переживання опитуваних. Ще 20% з усіх респондентів вказали, що сім'я, в якій вони зростали, є неблагополучною, при цьому вони перерахували низку причин, через які вони віднесли свою сім'ю саме до цієї категорії. З-поміж указаних факторів найбільш значущими були: неповна сім'я (відсутність матері або батька, натомість наявність мачухи або вітчима), асоціальні прояви (зловживання спиртним), відсутність батька вдома (повна сім'я, але батько рідко приходив додому).

Третина (33,3%) респондентів вказала лише соціальний статус сім'ї, не вдаючись до описів взагалі. Решта — 26,7% — крім соціального статусу вказали на статус одного з батьків (головування батька чи матері), цінності, за якими здійснювалося виховання (дотримання християнських чеснот), багатодітність, а також на те, що сім'я щаслива. При тому два останні фактори (багатодітність та щасливий стан сім'ї) були вказані одним із лідерів релігійних об'єднань, на фактор дотримання християнських цінностей вказав лідер правозахисної організації.

Економічне становище сім'ї респонденти теж оцінювали по-різному. 26,7% вказували, що в різні періоди життя їхні матеріальні статки змінювалися: спочатку такий рівень можна було оцінювати як середній, а починаючи з часів перебудови, коли відбулося їх суттєве погіршення, оцінювали як рівень нижчий від середнього і навіть як рівень бідності. Ще 26,7% сімей мали статок нижчий від середнього. На межі бідності перебували 6,6% сімей, в яких зростали респонденти. Причому один із лідерів зазначив, що економічне становище було настільки скрутним, що йому в дитинстві доводилося мити автомобілі, розвантажувати машини з овочами та продавати їх. Середній рівень забезпеченості був у 40% сімей респондентів. Проте, і це варто також відмітити, 16,6% з них вказували, що вони при цьому мали змогу заощаджувати.

Стосовно побутових труднощів, які переживали лідери, то відповіді респондентів різнилися більше, ніж у попередніх питаннях. На невелику площу квартири та відсутність власної кімнати вказали 20% опитаних. Ще 13,3% сімей респондентів не мали власної квартири, тому проживали разом із сім'ями бабусь і дідусів. Певна частина лідерів (6,6%) вказували, що інколи погано харчувались і вдягалися. Відсутність грошей створювала побутові труднощі для

6,6% опитаних. Стільки ж (6,6%) не завжди могли купити те, що хотілося. Серед респондентів були й такі (13,3%), в кого вдома не було гарячої води або не було води взагалі, на зиму доводилося заготовляти дрова та вугілля. Третина (33,3%) не згадують жодних труднощів, вони, принаймні, не задумувалися над цим або побутові труднощі ніколи їм не створювали проблеми.

Під час конфліктів у сім'ї 26,7% респондентів відчували страх, тривогу. Відчуття непотрібності під час конфліктних ситуацій виникало у 6,6% лідерів. Нерозуміння природи конфлікту, бажання батьків сваритися на побутовому рівні, емоційне напруження та бажання посприяти розв'язанню конфліктів чи припинити їх взагалі відчували 26,7% лідерів. Почуття своєї вини та хвилювання за втягнутих у конфлікт людей виникало у 13,3% респондентів. Образу та приниження відчували 6,6% опитаних. Ще 6,6% вказували, що конфліктів у сім'ї фактично не було. Неприємні почуття викликали конфлікти у 6,6% лідерів, стільки ж респондентів відчували розгубленість і бажання когось захистити.

На запитання «Що в дитинстві Вас найбільше не влаштовувало?» 73,3% опитаних вказали на один із таких факторів, як побутові та фінансові негаразди, погані сімейні стосунки, зовнішній вигляд або взаємини з однолітками, решта (26,7%) зазначили одразу кілька факторів. Побутові та фінансові труднощі (відсутність власної кімнати, телевізора, кишенькових грошей, неможливість купити бажане, відсутність власного житла, фінансовий стан сім'ї) найбільше не влаштовували в дитинстві 33,3% респондентів (причому 60% з них, окрім побуту, вказали й інші фактори). Найбільше лідерів не влаштовували сімейні стосунки — вони скаржились на відсутність сімейного відпочинку, відсутність одного з батьків (як наслідок розлучення), незлагоду між батьками, підвищений контроль з боку батьків, статус одного з батьків (головування матері або батька), стосунки зі зведеними братами та сестрами, конфлікти у сім'ї (28,6% опитаних, окрім сімейних стосунків, вказали й інші фактори). Взаємини з однолітками найбільше в дитинстві не задовольняли 13,3% респондентів (50% з них вказали й інші фактори). Власний зовнішній вигляд не подобався 13,3% опитаних (50% з них вказали також на інші фактори). Відповідь «Не знаю» дали 6,6% лідерів. Все в дитинстві влаштовувало 13,3% респондентів.

Розглянемо питання, що увійшли до блоку «Соціально-емоційні травми». На запитання «Яка негативна подія в житті найбільше Вас

вразила?» 20% респондентів вказали на зраду друзів. Смерть одного з батьків або друзів найбільше в житті вразила 26,7% лідерів. Катастрофи — такі, як аварія на ЧАЕС, атаки терористів у Нью-Йорку (2001) і Лондоні (2005) справили найбільш негативні враження у 13,3% опитаних. Наслідки дорожньо-транспортних пригод, які сталися безпосередньо з лідерами або свідками яких вони стали, найбільше вразили 13,3% респондентів. Найбільш негативною подією в житті для 6,6% лідерів стало здобуття не першого місця (але у першій шестірці) на Всеукраїнських учнівських олімпіадах. Сором, який відчували лідери через власну зовнішність у певні моменти свого життя (наприклад, під час навчання у школі), як негативну подію оцінили 6,6% опитаних. Ще 6,6% вразила непорядність і нечесність ділових партнерів і державних службовців. Стільки ж не знали, що відповісти на це запитання.

Відчуття болю, коли зраджували друзі, виникало у 13,3% респондентів. Почуття образи відчували 26,7% лідерів молодіжних громадських організацій. Неповагу до себе та сором за те, що довіряли таким людям і вважали їх своїми друзями, відчували 26,7% опитаних. На несправедливість, внутрішню порожнечу та жаль вказали 6,6% респондентів. Ще 6,6% відчували, що друзі роблять неправильний вибір і потім це зрозуміють. Стільки ж — 6,6% — були переконані, що справжні друзі так робити не повинні. Друзі ніколи не зраджували 6,6% опитаних. У решти лідерів (6,6%) друзів не було ніколи.

По-різному у досліджуваних виявлялися лідерські здібності в дитячі роки. Зокрема, 20% лідерів були у шкільні роки старостами в класі. Неформальними лідерами серед однолітків були 26,7% респондентів. Не завжди в дитинстві були лідерами у групі однолітків, але бували в центрі уваги в компанії 26,7% опитаних. Допомогали іншим поліпшити шкільну успішність та були лідерами у навчанні 6,6% респондентів. Не проявлялися лідерські здібності у дитячі роки у 20% лідерів молодіжних організацій.

На запитання «Як би Ви прокоментували бурхливі політичні події у своїй країні або світі, що відбувалися в дитинстві?» відмовилися давати відповідь лідери молодіжного релігійного громадського об'єднання «Свідки Єгови», знову ж таки мотивуючи свою позицію як таку, що суперечить біблійній ідеології. Таким чином, 6,6% респондентів відмовилися дати відповідь на це запитання. Не усвідомлювали політичної ситуації та сприймали як «щось дуже

серйозне» 33,3% опитаних. Не цікавила політика 20% лідерів молодіжних громадських організацій. Сприймали і робили висновки про політичну ситуацію у країні крізь призму реакцій дорослих 6,6% опитаних. Прихильно поставилися до розпаду СРСР, оскільки це давало надію на краще, 13,3% опитаних. Ще 6,6% лідерів прокоментували політичні події, які відбувалися у країні в період їхнього дитинства, як «хаос, безлад». Стільки ж (6,6%) сприймали в дитинстві політику держави як істинну закономірність. Решта 6,6% не розуміли, чому все, що спочатку нав'язували як ідеал, пізніше почали заперечувати і відкидати.

Відповіді на запитання «Що в дитячі роки найбільше принижувало Вашу гідність» розподілилися таким чином: 20% респондентів вказали, що ніщо не принижувало їхню гідність у дитинстві. Фізична слабкість (через що однолітки й дорослі ігнорували здібності респондентів й сприймали їх як «дуже маленьких») найбільше принижувала 20% лідерів молодіжних організацій. Примус з боку батьків, вчителів і вимога їм підкорятися найбільше принижували 13,3% опитаних. На фізичні покарання батьків, як фактор, що найбільше принижував їх у дитинстві, вказали 13,3% респондентів. Нерозуміння друзів та інших людей вказували 6,6% лідерів. Відповідь «несправедливість» дали ще 6,6% опитаних. Стільки ж — 6,6% — відповіли, що найбільше принижувало їх у дитинстві носіння скромного одягу. Успіх інших у школі принижував 6,6% лідерів. Лайка батьків та обзивання іншими людьми «нехорошими словами» найбільше принижували гідність решти, тобто 6,6% респондентів.

Питання «Що в житті Вас найбільше вразило (у дитинстві, шкільному віці, під час навчання у ВНЗ і взагалі)?» — останнє із запитань, що увійшли до блоку «соціально-емоційні травми». Відповіді респондентів (через їх різноманітність) важко було згрупувати. Проте серед усіх відповідей можна виокремити дві яскраві категорії: у першу увійшло 40% лідерів, на яких найбільше враження справили політичні явища та події в країні, з них 33,3% вказали на події 2001 року, зокрема акції «Україна без Кучми», «За Правду» та результати цих подій (сидіння в тюрмі). Ще 16,7% вказали події помаранчевої революції. Стільки ж респондентів вказали на політичний режим радянської системи. Решта з цієї категорії зазначили, що найбільше враження спричинило усвідомлення того, що на високих посадах перебувають не найкращі люди («посередні»). Друга категорія відповідей (60%) розподілилася таким чином. На

10% респондентів найбільше враження спричинило явище невідповідності людей моральним нормам суспільства. Твір мистецтва (зокрема, мюзикл «We will Rock You!» у театрі «Домініан» США) найбільше вразив 6,6% респондентів. Низький соціальний статус, відсутність грошей, що впливало на успішність у школі, найбільше вразило 20% опитаних. Близьке знайомство із вченням Ісуса Христа вразило 10% лідерів. Решту респондентів особливо нічого не вразило протягом життя.

Розглянемо питання, що увійшли до блоку «Інтелектуальні та креативні проблеми». На запитання «Що Ви відчували, коли у школі з Вами несправедливо чинили?» 26,7% респондентів відповіли, що виникало бажання помститися та довести неправоту того, хто їх образив. Відчуття образи виникало у 30% опитаних. Бажання змінитися виникало у 6,6% лідерів молодіжних організацій (що означає певне усвідомлення того, що покарання були все ж таки справедливими). У 13,3% респондентів виникали бажання добитися справедливого ставлення до себе, довівши образнику його неправоту; половина з них пізніше зрозуміли і свою неправоту. У 6,6% несправедливі покарання викликали обурення. Стільки ж втрачали повагу до особи, яка несправедливо вчинила з ними. Ще 6,6% не звертали на це уваги. Лише один лідер вказав, що несправедливих покарань не було, що становить 3,3% опитаних.

Запитання «Які почуття та бажання виникали у Вас від несправедливого покарання?» певним чином перегукується з попереднім, проте має прикладний характер (практичні наміри респондентів) і ширший спектр. Так, упевненість у тому, що в майбутньому буде змога повернути справедливість, змінити ситуацію, створити такі умови, за яких не можна винести несправедливе рішення, та довести всім кривдникам їхню неправоту, вказали 33,3% лідерів. Почуття гніву та бажання довести несправедливість покарання виникали у 26,7% опитаних. Бажання втекти, сховатися, захворіти і навіть померти виникало у 13,3% респондентів, причому половина з них ще вказала, що покарання були справедливими. На відсутність несправедливих покарань вказали 13,3% лідерів. Почуття обурення та бажання сказати «все, що спадає на думку», вказали стільки ж, тобто 13,3% опитаних.

Відповіді на запитання «Як Ви ставилися до звичних методів викладання» можна поділити на три категорії: 1) неоднозначне ставлення; 2) негативне ставлення; 3) незабарвлене (нейтральне) ставлення.

Відповіді респондентів, які ми віднесли до першої категорії, склали 26,7% загальної їх кількості. Лідери вказали, що ставилися до методів викладання скептично, але з розумінням; подобались, якщо викладачі цікаво подавали матеріал, проте опитані зазначали, що потрібні зміни, але зі збереженням основних елементів системи. 46,7% респондентів не подобалися звичні методи викладання (друга категорія). Серед відповідей було вказано, що і методи, і навчальна програма були марними (не готували до життя) і нецікавими, спрямованими на формування «сірої маси людей», не враховувалися думки учнів, що також принижувало їхню гідність. Решта (26,7%) респондентів не задумувалися над тим, що може бути інакше, а тому ставилися до звичних методів викладання як до єдиного та незмінного.

Більшість респондентів (53,3% загальної кількості) у відповідь на запитання «Як Ви ставилися до звичних методів оцінювання?» вказували, що їм не подобалася система оцінювання. Основні причини такого негативного ставлення стосувалися необ'єктивності методу, можливості впливу батьків на оцінки дітей, неврахування унікальності та особливості дитини, неможливості оцінити й виявити творче мислення. 26,7% не замислювалися над методами оцінювання, а сприймали їх як належне. Решта опитаних (20%) відповіли, що діюча тоді система оцінювання цілком їх улаштувала.

У наступному запитанні потрібно було вказати інші причини, через які лідери не могли реалізувати свої шкільні мрії. Так, 33,3% вказали, що обмежений сімейний бюджет, власна закомплексованість, сором'язливість, фізична недосконалість та проблеми у стосунках з однокласниками були вагомими причинами, через які опитані не змогли зреалізувати свої шкільні мрії. Відсутність бажання та недостатню наполегливість зазначили 13,3% респондентів. На неналежну інфраструктуру та можливості місцевості, в якій мешкали (відсутність спортивної секції, театру, фахівців), вказували ще 20% лідерів. Стільки ж зазначили, що всі шкільні мрії реалізуються або вже реалізувалися. 6,6% опитаних вказали брак часу під час навчання у школі як основну перешкоду на шляху до реалізації мрій. Решта (6,6%) вважали, що необ'єктивність викладачів (як у школі, так і екзаменаторів під час вступу до ВНЗ) завадила здійсненню їхніх шкільних задумів.

У відповідь на запитання «Чиї досягнення Вас найбільше вразили (різні досягнення у будь-якій сфері)?» респонденти вказали на

політичних, спортивних (олімпійських чемпіонів), духовних лідерів, митців, бізнесменів, батьків. Причому 13,3% опитаних (кожен із них) вказували по кілька представників із різних сфер. Решта опитаних вказували або одну особу, або кількох, але з однієї сфери (політики чи спорту). Так, 33,3% опитаних вказали, що найбільше їх вразили досягнення політиків, причому як у негативному (В. Ленін, Й. Сталін, Н. Шуфрич), так і в позитивному (М. Горбачов, В. Ющенко, В. Бондар, військові успіхи Жанни д'Арк) сенсі. Серед цих респондентів 40%, окрім політичних діячів, ще вказали духовних і спортивних діячів. Загалом, від загального числа опитаних 20% вказали спортивні досягнення (Сергій Бубка, брати Клички, Оксана Баюл); 13,3% зазначили досягнення духовних діячів (мати Тереза, самовідданість і стійкість християн під час переслідувань); 6,6% вказали відомих бізнесменів; стільки ж назвали митців. Не надали конкретної відповіді 26,7% респондентів (серед варіантів: «важко відповісти», «не маю кумирів», «деяких молодих людей»). Решта обрали батьків (мотивуючи свій вибір тим, що вони досягли усього чесним шляхом).

Запитання «Кого з відомих людей Ви обирали як приклад і кого б Ви обрали сьогодні?» — останнє з блоку «інтелектуальні й креативні проблеми». 46,7% опитаних зазначили, що нікого ніколи не обирали як приклад для себе. Стільки ж назвали політичних діячів, решта респондентів (6,6%) вказали духовних лідерів.

Як видно з результатів дослідження, значна частина лідерів молодіжних громадських організацій в дитинстві мали сімейні травми (асоціальні прояви, неповна сім'я, існування на межі бідності, погані житлові умови, конфлікти у сім'ї, неповноцінне харчування тощо), що свідчить про наявність у цей період внутрішніх протиріч та негативних переживань. Частина лідерів зростали в сім'ях із високим соціальним статусом, благополучним економічним і емоційним станом.

Соціально-емоційні травми справили значний вплив на розвиток якостей респондентів, починаючи з середнього та старшого шкільного віку, коли опитані почали усвідомлювати політичні події та брати в них участь. Найбільший вплив на лідерів у цей період мали негаразди у стосунках з однолітками, комплекс неповноцінності, недооцінка їхніх здібностей іншими, вимога дорослих підкорятися, фізичні та моральні покарання батьків, успіх інших. Основна частина відповідей пов'язана з переживанням саме негативних

емоцій. Простежується бажання респондентів примусити інших визнавати їхні здібності та бажання до самовдосконалення.

Формування прагнення бути першим закладено в інтелектуально-креативних проблемах особистості лідера. Тут є вже яскраво виражене прагнення досягти в майбутньому певного статусу, що мотивовано різними цілями: задля високого соціального та матеріального статусу, для досягнення соціальної справедливості та створення таких умов у державі, за яких неможливо буде винести несправедливе рішення, задля помсти і доведення образникам їхньої неправоти. Цікавими є переживання респондентів щодо методів оцінювання та викладання у школі, що свідчить про незгоду з усталеними нормами суспільства, високі амбіції лідерів і прагнення певним чином виокремитись із середовища однолітків.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Соціально-емоційні травми, спричинені факторами мезо- та макросередовища, мають значний вплив на розвиток лідерських якостей, починаючи з середнього і старшого шкільного віку, коли опитані почали усвідомлювати політичні події та брати у них участь, коли почали виникати конфлікти з однолітками та зростала незгода з усталеними методами навчання й оцінювання, що існували у школі. Формування прагнення бути першим і виокремитись з середовища однолітків закладено в інтелектуально-креативних проблемах особистості лідера. Наявність емоційних переживань і внутрішніх конфліктів респондентів, спричинених мікро-, мезо- та макрофакторами середовища, за яких відбувалася соціалізація респондентів, заклали домінування в молодіжних лідерів мотиваційної тенденції до уникання невдачі. Соціально-емоційні травми, які переживали лідери під час навчання та перебування у відповідних соціальних групах, посилили акцент на прагненні респондентів уникати негараздів у стосунках та навчанні. Здійснене дослідження не охоплює всіх аспектів проблеми розвитку лідерської обдарованості та її діагностики. Подальші перспективи дослідження пов'язані з більш поглибленим вивченням етапів соціалізації особистості і виявленням чутливих періодів розвитку лідерського потенціалу.

В публікації приведена авторська анкета для определения социальных и эмоциональных корней развития лидерства. Представлены результаты исследования детерминанты развития лидерских качеств членов молодежных общественных объединений.

Ключевые слова: лидерская одаренность, факторы развития лидерства.

An author questionnaire for social and emotional roots of leadership determination is given in this publication. Also research results of NGO's leaders' features determination are presented.

Key words: aptitude for leadership, factors of leadership development.

Література

1. Моляко В. А. Проблемы психологии творчества и разработка подхода к изучению одаренности // Вопросы психологии. — 1994. — № 5. — С. 86-95.
2. Хорни К. Наши внутренние конфликты / пер. с англ. — М. : Эксмо, 2003. - 320 с.